

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία πόλεων ως αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής ιστορίας είναι ένα γνωστικό πεδίο που αναπτύχθηκε πολύ δυναμικά σε διεθνές επίπεδο ήδη από τη δεκαετία του 1970¹. Στην Ελλάδα η ιστορία πόλεων εμφανίστηκε την δεκαετία του 1980: ήδη πριν το τέλος του 20ού αιώνα είχαν πραγματοποιηθεί δυο διεθνή συνέδρια από την *Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού*, ένα το 1984 και ένα δεύτερο το 1997². Στις αρχές του 21ού αιώνα, το 2004 έγινε στην Αθήνα και το πρώτο συνέδριο υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Ιστορία Πόλεων (*European Association for Urban History*)³. Μέχρι τότε η μελέτη του αστικού χώρου στην Ελλάδα ήταν κυρίως αντικείμενο κατά σειρά των πολεοδομών⁴, και εν

1 Βλέπε Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2000, Jean-Luc Pinol & Francois Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τόμ. 1: Έως τον Β Παγκόσμιο πόλεμο, Πλέθρον, Αθήνα 2007, Guy Burgel, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τόμ. 2: Από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο έως σήμερα, Πλέθρον, Αθήνα 2007.

2 Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμοι Α & Β, Αθήνα 1985 και Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2000. Οι εκδηλώσεις για την Αθήνα πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης έδωσαν μια συλλογική έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων: *Αθήνα πρωτεύουσα πόλη*, Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, Αθήνα 1985. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ο τόμος *Ελληνικός αστικός χώρος*, στη σειρά «πρακτικά επιστημονικών συμποσίων» / Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχ. Μωραΐτη), Αθήνα 2004 και Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη & Μαριάνθη Κοτέα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. τάσεις και προοπτικές*, Διόνικος, Αθήνα 2004.

3 Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, European Association for Urban History και εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2005..

4 Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από τον 19ο εις τον 20ο αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, (Α' έκδοση 1966) Αθήνα 1999, Ιωάννης Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, (Α' έκδοση 1960), ΚΑΠΙΟΝ 2005, Γιώργος Πρεβελάκης, «Η ελληνική πρωτεύουσα, γεωγραφική θέση και αστική ανάπτυξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, β' και γ' τετράμηνο, 1977, σ.344-354, <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/6859/6579> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016), Θωμάς Μαλούτας, Δημήτρης Οικονόμου, *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, εκδ. Παρατηρητής 1992

συνεχία των γεωγράφων (κυρίως ξένων)⁵, των αρχιτεκτόνων⁶, των κοινωνιολόγων⁷ και των δημογράφων⁸, οι οποίοι προσπαθώντας να απαντήσουν στα έντονα περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα της περιφέρειας πρωτεύουσας περιορίζονταν κυρίως στην πρόσφατη περίοδο δηλαδή μετά την δεκαετία του 1960. Σήμερα όμως η ελληνική ιστορική παραγωγή έχει μεγαλώσει με μελέτες⁹ και διδακτορικές διατριβές¹⁰ οι οποίες εμπλουτίζουν σημαντικά το συγκεκριμένο πεδίο. Έτσι, λοιπόν, είμαστε πλέον σε θέση να πούμε πως η δημιουργία της πρωτεύουσας και η εξέλιξή της μέσα στον 19^ο αιώνα έχουν μάλλον ικανοποιητικά μελετηθεί, αλλά η περίοδος 1900-1960 παραμένει σχετικά άγνωστη παρά τις αποσπασματικές προσπάθειες¹¹. Η Αθήνα τον 20^ο αιώνα δεν έχει ακόμα αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής συνολικής μελέτης και δεν υπάρχει μελέτη αντίστοιχη της *Θεσσαλονίκης* του Mark Mazower¹². Η κοινωνική

- 5 Ενδεικτικά βλέπε Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, 1976 αλλά και Θωμάς Μαλούτας (επιμέλεια), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, Ε.Κ.Κ.Ε.- Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα- Βόλος 2000, αλλά και οι πρόσφατες διδακτορικές διατριβές της Γεωργίας Αλεξανδρή, *Χωρικές και κοινωνικές μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση στον Μεταξουργείο*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2013 <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7685/7403> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και του Stavros-Nikiforos Spyrellis, *Division sociale de l'espace métropolitain d'Athènes : facteurs économiques et enjeux scolaires*, Thèse de doctorat en géographie, Université Paris Diderot-Paris 7, 2013 <http://www.sudoc.fr/175929807> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- 6 Μανώλης Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 1991
- 7 Η συμβολή του Ε.Κ.Κ.Ε. σε μελέτες σχετικά με τα προβλήματα στον αστικό χώρο είναι πολύ σημαντική και δημοσιεύτηκαν και συνεχίζουν να δημοσιεύονται πολλές ενδιαφέρουσες μελέτες. Από τις παλαιότερες, ενδεικτικά: Σάκης Καράγιωργας, Κούλα. Κασμάτη & Νίκος Πανατζίδης, *Ερευνα για την σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, Μέρος Α: *Αποτελέσματα για τη περιοχή της πρωτεύουσας*, 1988, Θωμάς Μαλούτας, *Αθήνα, κατοικία, οικογένεια*, Ε.Κ.Κ.Ε. & Εξάντας, 1990 και αυτή των Αναστασία Κωστάκη, Χρήστου Παπαθεοδώρου, Χρύσας Καππή & Διονύση Μπαλούδου, «Διαστάσεις της φτώχειας στην περιοχή της πρωτεύουσας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 88 (1995), σελ. 60-84. <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7268/6988> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Η πιο πρόσφατη κοινωνιολογική παραγωγή είναι πολύ εκτενής και ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε Ελιζαμπέτ Χαϊντνράϊχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίπεν, *Αθήνα, η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, εκδ. Κριτική 2007
- 8 Βύρων Κοτσαμάνης, «Αθήνα 1848-1991, Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (92), 1997:σελ. 3-30 <http://ejournals.publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7291/7011> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)
- 9 Στο πεδίο της ιστορικής δημογραφίας και της ιστορίας του πληθυσμού ας σημειωθούν οι μελέτες του Κωνσταντίνου Κόμμε με τα βιβλία του *Ιστοριοδημογραφικά, Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Παπαζήσης 1999, *Ιστορική Δημογραφία του Νεοελληνικού Χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002 και *Σύναμμα, Κοινωνικές δομές και όψεις του νεοελληνικού χώρου: πόλεις, πληθυσμιακές μετακινήσεις, μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά θέματα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007. Ας σημειωθούν επίσης τα πολυάριθμα άρθρα του Ευάγγελου Χεκίμογλου για την ιστορία της Θεσσαλονίκης και ιδίως η μελέτη Ε. Ρούπα και Ε. Χεκίμογλου, "Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940: Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες", τ. Γ', στο Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, 5 τόμοι, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 2004.
- 10 Ενδεικτικά βλέπε Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: Η διαμόρφωση της αστικής τάξης (1860-1910)*. Αθήνα: Νεφέλη 2006, Παναγιώτης Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μιας περιφερειακής μητρόπολης. Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή Τ.Ο.Ε.-Ε.Κ.Π.Α., 2011 <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26869> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Ντίνα Μουστάνη, *Οι δημογραφικές εξελίξεις σ' ένα βιομηχανικό κέντρο: Βόλος 1881-1922*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014
- 11 Για παράδειγμα η μελέτη μιας συνοικίας: Χριστίνα Αγριαντώνη & Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995, ή η μελέτη ελεύθερων χώρων όπως η διδακτορική διατριβή της Μελαμπιανάκη Ευγενίας, *Οι πλατείες της Αθήνας. 1834-1945*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 2006 <http://hdl.handle.net/10442/hedi/16853> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και της Ζέτα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας, υπαίθρια γλυπτική 1834-2004*, Ποταμός, Αθήνα, 2003. Η διδακτορική διατριβή της Μαυρογόνατου Γεωργίας, *Η υδροδότηση της Αθήνας, από τα δίκτυα στο δίκτυο: 1880-1930*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009 που μελετά τις υποδομές της πόλης. <http://users.ntua.gr/gmavr/02.Mavrogonatou%202009.pdf> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Τα παραδείγματα επί μέρους μελετών των δομών, λειτουργιών και κοινωνικών ομάδων της πόλης είναι συνεχώς αυξανόμενα.
- 12 Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων*, εκδ. Αλεξάνδρεια Αθήνα 2004

και οικονομική ιστορία της πρωτεύουσας έτσι τουλάχιστον όπως η γαλλική ιστορική σχολή¹³ μελέτησε τις πόλεις χρειάζεται να αρχίσει με την μελέτη της ιστορίας του πληθυσμού και της δημόσιας υγείας για να προχωρήσει μετά στην κοινωνική σύνθεση και τις επαγγελματικές κατηγορίες, φτάνοντας με τέτοιο τρόπο στην οικοδόμηση και την επέκταση της πόλης. Αυτά τα στοιχεία και στη συγκεκριμένη ακολουθία συγκροτούν κατά την γνώμη μου, τα βασικά ζητήματα πάνω στα οποία πρέπει να αρθρώνονται όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά μιας πόλης, ώστε να οδεύσουμε προς μια συνολική κοινωνική ιστορία.

Στόχος της παρούσας έρευνας¹⁴ είναι να αναδείξει τις δημογραφικές, κοινωνικές-επαγγελματικές και χωρικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική πρωτεύουσα κατά τις δεκαετίες 1900-1960, δηλαδή σε μια περίοδο που έμελλε να σφραγίσει τον χαρακτήρα του αθηναϊκού δήμου μέχρι σήμερα.

Εξάλλου, ο 19ος αιώνας έχει ήδη γίνει αντικείμενο μελέτης αναφορικά με τη φυσική κίνηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, μελέτη που δημοσιεύσαμε από κοινού με τον Maurice Garden¹⁵, ενώ η Μυρτώ Δημητροπούλου ερεύνησε την πληθυσμιακή συγκρότηση και την κοινωνική-επαγγελματική σύνθεση των Αθηναίων με βάση τα ληξιαρχικά αρχεία του Δήμου για την περίοδο 1860-1910¹⁶. Άρα ήταν αναγκαίο να υπάρξει συνέχεια, αλλά όχι και πέρα από το 1960, οπότε και άρχισε να σημειώνεται το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα των 250.000 ατόμων που εισέρρευσαν στην πρωτεύουσα μέσα στη δεκαετία του 1960. Η περίοδος μετά το 1960 ξεπερνάει τις δυνατότητες ενός μόνο ερευνητή λόγω του τεράστιου όγκου του υλικού, έγινε ήδη αντικείμενο περισσότερων μελετητών από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, αλλά και μετατοπίζει το πληθυσμιακό βάρος εκτός του Δήμου Αθηναίων, στην Περιφέρεια Πρωτευούσης. Εδώ, επομένως, θα επιχειρηθεί η παρουσίαση των βασικών δημογραφικών και κοινωνικών-επαγγελματικών χαρακτηριστικών των Αθηναίων, όταν η πόλη είχε περί τις 175.000 κατοίκους (απογραφή πληθυσμού του 1907), μέχρι του χρονικού σημείου που η Αθήνα έχει πλέον συγκεντρώσει 630.000 περίπου κατοίκους (απογραφή πληθυσμού του 1961).

13 Βλέπε Maurice Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIème siècle*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1970 [επανεκδοση Flammarion, 1984], *Maurice Garden, un historien dans la ville*, επιμ. René Favier & Laurence Fontaine, éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 2008.

14 Η μελέτη αυτή χρηματοδοτήθηκε ως μέρος του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Οικονομική και κοινωνική ιστορία της σύγχρονης Αθήνας, 1834-1950», από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II, στο πλαίσιο του έργου «Πυθαγόρας: ενίσχυση ερευνητικών ομάδων στα Πανεπιστήμια», 2004-2007.

15 Maurice Garden-Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 43, Δεκέμβριος 2005, σ. 373-396.

16 Myrto Dimitropoulou, *Athènes au XIXe siècle: de la bourgade à la capitale*, Thèse de doctorat en Histoire, Université Lumière Lyon 2, 2008 http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2008/dimitropoulou_m/info (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Το βιβλίο αποτελεί μια μελέτη της συγκρότησης του πληθυσμού, των δημογραφικών συμπεριφορών και της κοινωνικοεπαγγελματικής σύνθεσης της Αθήνας την περίοδο 1900-1960. Για τον σκοπό αυτό, θα αξιοποιείται μια κλασική πηγή της ιστορικής δημογραφίας, οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων.

Καταρχάς, πρόκειται για πρωτογενή έρευνα και εργασία υποδομής, που η αναλυτική και συστηματική της παρουσίαση επιχειρεί να απαντήσει, έως ένα βαθμό, στις μέχρι τώρα ελλείψεις της ελληνικής ιστοριογραφίας για την ιστορία του ελληνικού αστικού πληθυσμού και, κατ' επέκταση, στην απουσία συγκριτικών προσεγγίσεων ανάμεσα στην ελληνική και τις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Τα αποτελέσματα που κομίζει είναι προϊόν συστηματικής αποδελτίωσης ογκωδών αρχείων, που σε άλλες χώρες έχουν υποστεί επεξεργασία και μελέτη εδώ και χρόνια, για πάρα πολλές πόλεις. Βεβαίως, στις περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες τα αρχεία των δήμων είναι οργανωμένα, ταξινομημένα και πολύ συχνά ψηφιοποιημένα, ενώ αρκετές φορές είναι ακόμη και προσβάσιμα διαδικτυακά. Η φάση, δηλαδή, της αποδελτίωσης του αρχειακού υλικού μιας αντίστοιχης μελέτης που σε άλλες πρωτεύουσες θα διαρκούσε έναν χρόνο και θα πραγματοποιούνταν μέσα σε βιβλιοθήκες ή και διαδικτυακά, στην Ελλάδα διαρκεί οπωσδήποτε δυο τρία χρόνια σε χώρους δημόσιων υπηρεσιών.¹⁷

Η επαφή μου και οι εμπειρίες μου από τα δημοτικά αρχεία άλλων ευρωπαϊκών πόλεων με οδήγησαν να επισκέπτομαι και να αναδιψώ επί χρόνια τα δημοτικά αρχεία πολλών ελληνικών πόλεων, κουβαλώντας όμως πάντα την πικρία της ερευνήτριας που ζει σε μια χώρα όπου τα αρχεία και όσοι ασχολούνται μαζί τους θεωρούνται απαξιωμένοι. Συγχρόνως, η ανάγκη να μπορώ να συγκρίνω με άλλες πρωτεύουσες με όπλιζε με επιμονή για να καταφέρω να συλλέξω το απαραίτητο υλικό, παρά τα εμπόδια που έβαζαν οι υπεύθυνοι στις διάφορες υπηρεσίες και παρά την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για την έρευνα. Στόχος μου ήταν και είναι να ερμηνεύσω μέσα από το παρελθόν το σήμερα ως κάτοικος της Αθήνας – και όχι ως Αθηναία, αφού ούτε γεννήθηκα ούτε μεγάλωσα στην πρωτεύουσα. Εκείνο που φιλοδοξώ να επιτύχω, λοιπόν, είναι να προσφέρω μια όσο το δυνατόν ακριβέστερη και πληρέστερη κατανόηση της κοινωνικής εξέλιξης της πόλης στην οποία μετοίκησα ενήλικη.

17 Στην Αθήνα πρέπει, έπειτα από πολλές αιτήσεις και αντίστοιχες αδειοδοτήσεις, να επισκεφθεί κανείς τα υπόγεια της πλατείας Κοτζιά, να ταξινομήσει το πρωτότυπο υλικό ο ίδιος ώστε να μπορέσει να δουλέψει – όρθιος ή καθιστός σε μια γωνιά, ανάλογα με την κίνηση που έχει η υπηρεσία, καθώς τίποτα δεν προβλέπεται για τον ερευνητή. Έτσι στην Ελλάδα καμιά ερευνητική ομάδα μέχρι τώρα δεν προσπάθησε να καλύψει το κενό αυτό, ώστε να γνωρίζουμε τα βασικά μεγέθη για την κοινωνική ιστορία της Αθήνας, και στη συνέχεια οι μεμονωμένοι ερευνητές να μελετήσουν τα επιμέρους ζητήματα. Αντ' αυτού, παρότι η ιστορική κοινότητα είναι αριθμητικά πολύ μικρή, κάθε ερευνητής συνεχίζει να εργάζεται μόνος και αναγκαστικά να διαπραγματεύεται μια προσφορότερη και μικρότερη χρονική περίοδο ή ένα επιμέρους θέμα. Ελπίζουμε ότι σύντομα ο Δήμος Αθηναίων θα αρχίσει να καταγράφει και να ταξινομεί τα αρχεία του, ώστε η πόλη να αποκτήσει πραγματικά ένα Ιστορικό Αρχείο αντάξιο της πρωτεύουσας.

Μελετώντας λοιπόν την κοινωνική ιστορία της πρωτεύουσας, αρχίζω από τους πρωταγωνιστές της: τους κατοίκους της Αθήνας από το 1900 έως το 1960, αφού μέχρι τώρα ήταν άγνωστοι. Δεν γνωρίζαμε ούτε από πού ήρθαν ούτε σε ποια ηλικία, ούτε αν ήρθαν μόνοι τους ή με την οικογένειά τους, ούτε σε ποια ηλικία παντρεύονταν, ούτε πού έμεναν, ούτε τι δουλειές έκαναν.

Στη γνωριμιάς μαζί τους θα μπορούσε κάποιος να διαλέξει διαφορετικό δρόμο, δηλαδή διαφορετικό τρόπο προσέγγισης: η παρούσα προσέγγιση είναι πολλές φορές αυστηρή, με πολλαπλές ταξινομήσεις του υλικού που έχει συλλεγεί, αλλά αυτός ο τρόπος επιτρέπει να αναδειχθούν με σαφήνεια και πιθανόν να ερμηνευτούν κάποια φαινόμενα.

Επιλέγοντας, μια συγκεκριμένη ταξινόμηση -που όμως μπορεί και να αμφισβητηθεί- για την κοινωνικο-επαγγελματική κατανομή του πληθυσμού της Αθήνας, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν λειτουργίες που την χαρακτηρίζουν ως μια μικρή πρωτεύουσα των αρχών του 20ού αιώνα, που καταλήγει να γίνει μητρόπολη τη δεκαετία του 1960. Προφανώς καμιά ταξινόμηση δεν είναι τέλεια και, από μόνη της, η κοινωνική-επαγγελματική διάκριση χωρίς εισοδηματικά δεδομένα αποτελεί μια διαρκή πρόκληση για τον ιστορικό, αφού αυτός εργάζεται ουσιαστικά με τις προσλαμβάνουσες που ο ίδιος έχει για την πραγματικότητα των επαγγελματιών της εποχής την οποία μελετά. Έτσι τα ερμηνευτικά συμπεράσματα που εξάγονται από το αρχειακό υλικό στην παρούσα προσπάθεια, επιδιώκουν αφενός να αποτυπώσουν την πραγματικότητα της εποχής, και, αφετέρου να προσφέρουν τα βασικά εργαλεία συγκριτικής έρευνας με άλλες πρωτεύουσες χωρών της Μεσογείου.

Μεθοδολογία και πηγές

Όπως μόλις αναφέρθηκε, η παρούσα μελέτη της ιστορίας του αθηναϊκού πληθυσμού είναι αποτέλεσμα πρωτογενούς έρευνας: στηρίζεται στην συστηματική αποδελτίωση των ληξιαρχικών πράξεων γάμου του Δήμου Αθηναίων της περιόδου 1910-1960, που φυλάσσονται στο ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων και αποτελούν εδώ για πρώτη φορά αντικείμενο ιστορικής εξέτασης. Η μελέτη βεβαίως χρησιμοποιεί και δημοσιευμένες πηγές, ιδίως τα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού της περιόδου 1907-1961 και της φυσικής κίνησης του πληθυσμού από το 1921 έως το 1960, καθώς και τους *Οδηγούς της Ελλάδος*

του Νικολάου Γ. Ιγγλέση, κυρίως του 1910 και του 1921¹⁸.

Μέχρι την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τα κατά τόπους ληξιαρχεία δεν φαίνεται να λειτουργούν κανονικά, να καταγράφουν δηλαδή το σύνολο των δημογραφικών συμβάντων που λάμβαναν χώρα στους δήμους. Πράγματι, παρά την ύπαρξη του νομοθετικού πλαισίου που προέβλεπε, ήδη από το 1836¹⁹ και κατόπιν το 1856²⁰, την υποχρεωτική δήλωση από τους πολίτες και την τήρηση από τους δήμους όλων των δημογραφικών συμβάντων, τούτο στην πράξη δεν συνέβαινε, ενώ η καταγραφή των βαφτίσεων, των γάμων και των ενταφιασμών γινόταν στα ληξιαρχικά βιβλία των ενοριών²¹. Το αρχείο του ληξιαρχείου του Δήμου Αθηναίων, όπως και άλλων ελληνικών πόλεων, διαθέτει, από τα μέσα του 19ου αιώνα, μια σχεδόν πλήρη σειρά ληξιαρχικών πράξεων θανάτου, αλλά οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου που καταγράφονταν πριν από το 1925 αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό των γάμων που τελέστηκαν. Στο ληξιαρχείο της Αθήνας ο ετήσιος αριθμός γάμων που δηλώνεται αυξάνεται σημαντικά μόνο μετά το 1910: από τις 100 περίπου δηλώσεις ετησίως, φτάνει στις αρχές της δεκαετίας του 1920 τις 500. Την ελλιπή δήλωση των συμβάντων στα ληξιαρχεία προσπαθεί να ερμηνεύσει ο διευθυντής της ΕΣΥΕ το 1924:

Δέον να σημειωθεί ότι ο παλαιός περί ληξιαρχικών πράξεων νόμος είχε περιπέσει σχεδόν εις αχρησίαν και πολλοί υπόχρεοι προς δήλωσιν γεννήσεως ημέλουν να πράξωσι τούτο κυρίως εις τα μεγαλυτέρας πόλεις, του κατά το έτος 1920 ψηφισθέντος νέου νόμου 2430 περί ληξιαρχικών πράξεων του καθιστώντος υποχρεωτικήν την δήλωσιν, μη τεθέντος και τούτο το έτος τούτο εις εφαρμογήν, ενώ δεν συμβαίνει το αυτό διά τους γάμους (διά την τέλεσιν γάμου προαπαιτείται άδεια της εκκλησιαστικής αρχής, ο πολιτικός γάμος δεν ισχύει εν Ελλάδι) και διά τους θανάτους (ουδεμία προς ενταφιασμόν άδεια χορηγείται προ της συντάξεως της περί αποβιώσεως ληξιαρχικής πράξεως).

Η βούληση της κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου να ελέγξει τον πληθυσμό της χώρας εκφράστηκε με

18 Ο *Οδηγός της Ελλάδος* του Νικολάου Γ. Ιγγλέση εκδιδόταν από το 1905 έως το 1957. Οι *Οδηγοί* αυτοί φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

19 Β.Δ. της 20ής Οκτωβρίου 1836 «Περί Ληξιαρχικών Βιβλίων», *ΦΕΚ* αριθ. 59, 28 Οκτωβρίου 1836, σελ. 300-303.

20 Νόμος της 29ης Οκτωβρίου 1856, *ΦΕΚ* αριθ. 75, 15 Νοεμβρίου 1856, σελ. 399-405.

21 Σε επιστολή της Δημαρχίας προς τον Τύπο το 1881 μπορούμε να διαβάσουμε τα παρακάτω που επιβεβαιώνουν την πλημμελέστατη τήρηση των ληξιαρχικών πράξεων, πλην εκείνων των αποβιώσεων: «Κρατούνται εν τω δημοτικώ γραφείω βιβλία ληξιαρχικά, εν οίς είναι μεν δυνατόν να μη σημειώνται ακριβώς οι γάμοι και αι γεννήσεις, αδύνατον όμως είναι να μη σημειώνται ακριβώς και οι θάνατοι. Διότι άνευ της βεβαιώσεως ταύτης, η Αστυνομία δεν επιτρέπει τον ενταφιασμόν, ουδ' έχει είσοδο ο νεκρός εις τα νεκροταφεία». *Εφημερίδα ΑΙΩΝ*, 5 Αυγούστου 1881, σελ. 2. Για το θεσμικό πλαίσιο και τη μη εφαρμογή του στα δημοτικά αρχεία βλέπε: Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ληξιαρχείον Αθηνών (1836-2006), Ιστορικά στοιχεία και σωζόμενα αρχεία*, Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2005. Ευγενία Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας*, εκδόσεις Πιθέτρον, Αθήνα 1995, σελ. 15. Leonidas Kallivretakis, «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», *Histoire & Mesure*, x-1/2, 1995, σελ. 9-23. DOI: [10.3406/hism.1995.1455](https://doi.org/10.3406/hism.1995.1455) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Sébastien Marre, «Le dimotologion: une source originale en Grèce», *Histoire & mesure* [En ligne], XIX-1.2.2004, mis en ligne le 15 juin 2007, consulté le 01 février 2016. URL: <http://histoiremesure.revues.org/814> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) & Sébastien Marre, *Les enfants du Pirée. Mobilités, trajectoires individuelles et identité nationale dans un dème de la Grèce du 19e siècle*, Atelier National de Reproduction des Thèses, Lille 2007. Myrto Dimitropoulou, ό.π.

τον νόμο 2430 της 29.6.1920 περί ληξιαρχικών πράξεων, που καθιστούσε υποχρεωτική τη δήλωση των δημογραφικών συμβάντων. Και αυτός ο νόμος όμως άργησε αρκετά χρόνια για να εφαρμοστεί. Τέθηκε σε μερική εφαρμογή μόνο το 1925 και η ισχύς του, συν τω χρόνω, επεκτεινόταν τμηματικά σε διάφορες άλλες περιφέρειες του κράτους, μέχρι τη γενική του εφαρμογή από την 1η Ιανουαρίου 1933. Από το 1925 και μετά, λοιπόν, διαθέτουμε για την Αθήνα το σύνολο των ληξιαρχικών πράξεων, και επομένως οι δηλωθέντες γάμοι αντιπροσωπεύουν το σύνολο των τελεσθέντων στην πρωτεύουσα²².

Έχει επιλεγεί η συστηματική αποδελτίωση όλων των ληξιαρχικών πράξεων της περιόδου 1910-1924 όχι μόνο λόγω του μικρού τους όγκου (4.352 γάμοι συνολικά), αλλά και προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα σχετικά με τα αίτια που οδηγούσαν ορισμένους να εφαρμόζουν τις διατάξεις περί δήλωσης του γάμου, ενώ οι περισσότεροι τις αγνοούσαν. Εξάλλου, οι ληξιαρχικές πράξεις της περιόδου 1910-1924 αποτελούν μια πολύτιμη πηγή για την κοινωνική ιστορία της Αθήνας, εφόσον η περίοδος αυτή ανήκει στην πρώιμη εμφάνιση της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, και κατά συνέπεια η ένδεια των στοιχείων είναι πολύ μεγάλη.

Για την περίοδο 1925-1960, που ο όγκος είναι τεράστιος, με συνολικά 179.310 δηλωμένους γάμους, προτιμήθηκε η δειγματοληπτική μέθοδος. Επιλέχθηκε το γράμμα «Β» ως εκείνο που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός δείγματος ίσου με το 10% περίπου του συνολικού αριθμού των πράξεων, και με αυτό πλέον το κριτήριο, αποδελτιώθηκαν όσοι γάμοι είχαν το επίθετο του ενός τουλάχιστον εκ των δυο συζύγων να αρχίζει από το συγκεκριμένο γράμμα. Το δείγμα που συγκροτήθηκε αποτελείται τελικά από 17.604 γάμους. Η αποδελτίωση των στοιχείων κάθε πράξης έγινε κατόπιν σχετικής άδειας από το ληξιαρχείο, με την προϋπόθεση ότι δεν θα καταγραφόταν κανένα ονοματεπώνυμο.

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων γίνεται κυρίως σε τρεις υποπεριόδους: 1910-1924, 1925-1940, 1941-1960²³. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη στατιστική επεξεργασία της αποδελτίωσης του συνόλου των ληξιαρχικών πράξεων γάμου μάς επιτρέπουν να μελετήσουμε τη μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο,

22 Στον *Οδηγό της Ελλάδος* του Ν. Ιγγλέση του 1930, στη σελίδα 147, διαβάζουμε την οργάνωση της υπηρεσίας αυτής: «Ειδικόν Ληξιαρχείον Αθηνών (οδ. Κακουργιοδικείου 4). Η υπηρεσία αυτή, υπαγομένη εις το Υπουργείον Δικαιοσύνης, μεριμνά περί της εις τα οικεία βιβλία εγγραφής των πράξεων γεννήσεως, βαπτίσεως, γάμου, θανάτου, διαζυγίου και πάσης άλλης δικαστικής αποφάσεως αφορώσης την αστικήν κατάστασιν του ατόμου. Τηρεί δε αρχείον ληξιαρχείου από το 1859 και εντεύθεν, προς έκδοσιν αντιγράφων και πιστοποιητικών. Ληξίαρχος: Ιωάν. Σηληβριώτης (τμηματ. Α'). Γραμματεύς: Ν. Τσέγκος (γραμμ. Α'). Γραφείον Στατιστικής (υπουργ. Εθν. Οικονομίας): Ν. Γεωργιάδης και Ν. Γραμματικόπουλος (γραμμ. Α'). Το γραφείον τούτο καταρτίζει τα δελτία κινήσεως πληθυσμού».

23 Όποτε κρίνεται χρήσιμο τα αποτελέσματα της υποπεριόδου 1941-1960 παρουσιάζονται σε μικρότερες περιόδους, δηλαδή 1941-1945, 1946-1950, 1950-1960.

τη σχέση ανάμεσα στη γαμηλιότητα και την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του ζευγαριού, τις γαμήλιες στρατηγικές αλλά και τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος προς την πρωτεύουσα. Τελικός στόχος είναι η ποιοτική ανάλυση όλων των δεδομένων που αποτυπώνονται στα έγγραφα, ώστε να μελετηθούν ζητήματα όπως εκείνο της γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας του πληθυσμού της πρωτεύουσας από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1960.

Για την πληρέστερη εξέταση της κοινωνικής και επαγγελματικής εξέλιξης των κατοίκων της πρωτεύουσας της κατά την υπό έρευνα περίοδο, θα χρειαστεί να γίνει ειδική μελέτη για να αξιοποιηθούν και άλλες πηγές, ώστε να ολοκληρωθεί η κοινωνική ιστορία της πόλης της Αθήνας, για την οποία οι διάφορες στατιστικές σε επίπεδο δήμου είναι απύσυχες. Ας σημειωθεί εδώ ότι τα αποτελέσματα της απογραφής του 1907 δημοσιεύτηκαν σε επίπεδο επαρχίας, σχετικά με τα επαγγέλματα του πληθυσμού, οπότε πρέπει να περιμένουμε την απογραφή του 1920 και του 1928 (των οποίων τα δημοσιευμένα αποτελέσματα δίνονται σε επίπεδο δήμου) ώστε να αποκτήσουμε συνολική εικόνα της κοινωνικοεπαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Στη συνέχεια, και πάλι τα αποτελέσματα των απογραφών δεν επιτρέπουν καμία προσέγγιση σε επίπεδο δήμου: τα αποτελέσματα της απογραφής του 1940, λόγω του πολέμου, δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ και το υλικό της απογραφής δεν έχει εντοπιστεί πουθενά, ενώ τα αποτελέσματα των απογραφών του 1951 και του 1961 εκδόθηκαν με βάση την Περιφέρεια Πρωτευούσης. Βεβαίως, οι επιμέρους μελέτες που έχουμε πραγματοποιήσει μέχρι τώρα για την κοινωνική και οικονομική ιστορία της σύγχρονης Αθήνας, (για τις οποίες έχουμε αποδελτιώσει και χρησιμοποιήσει διαφορετικά αρχεία, όπως ληξιαρχικές πράξεις θανάτου ή αρχεία νοσοκομείου), μας επιτρέπουν έως ένα βαθμό να συμπληρώσουμε την εικόνα εκεί όπου το υπό διαπραγμάτευση υλικό δεν δίνει τη δυνατότητα για σχετικά στέρεες υποθέσεις. Η μορφή της μελέτης, με την αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων μέσω πολυάριθμων πινάκων και γραφημάτων αλλά και χαρτών, υπηρετεί την σκόπιμη επιλογή να αποτελέσει αυτό το βιβλίο εργαλείο για όποιον ερευνητή επιθυμεί να συγκρίνει τα δεδομένα αυτά με άλλα αντίστοιχα, να προχωρήσει την έρευνα με διαφορετικά ερωτήματα, να ελέγξει την ορθότητα των υποθέσεων που διατυπώνονται εδώ ή ακόμη και να τις ανατρέψει, αλλά χωρίς να χρειαστεί να επαναλάβει ολόκληρη την προεργασία υποδομής από την αρχή.

Η μελέτη αποτελείται από τρία ξεχωριστά μέρη. Το πρώτο αφορά την ένταξη του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο αλλά και στο χώρο. Στο δεύτερο παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά της δομής και της σύνθεσης του πληθυσμού, η εξέλιξη των βασικών δημογραφικών μεγεθών

και αναδεικνύεται ο ρόλος της μετανάστευσης στην πληθυσμιακή συγκρότηση της πρωτεύουσας. Το τρίτο μέρος ερευνά τις δημογραφικές συμπεριφορές των κατοίκων της πρωτεύουσας: με επίκεντρο τον γάμο, έγινε προσπάθεια να καταδειχθούν οι κανόνες και οι κοινωνικές πρακτικές που τον διέπουν, καθώς και η κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα των διάφορων κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων. Η συστηματική χαρτογράφηση των δεδομένων στοχεύει να εμφανίσει εύληπτα την κοινωνική κινητικότητα και την κινητικότητα στον χώρο σε μια συγκριτική προοπτική, που θα επιτρέπει την ανάδειξη ενδεχόμενων ομοιοτήτων και αποκλίσεων με τις άλλες χώρες της μεσογειακής Ευρώπης. Τέλος, η διεθνής βιβλιογραφία είναι τεράστια και επομένως εδώ πρυτάνευσε ο αυτοπεριορισμός σε άκρως ενδεικτικές αναφορές. Η αθηναϊκή βιβλιογραφία έχει επίσης αρχίσει να συγκεντρώνει πολλούς τίτλους, γι' αυτό εδώ οι αναφορές θα περιοριστούν μόνο σε ζητήματα που ρητά αφορούν το υπό μελέτη θέμα.